

„Könyvhöz hasonló az ember...”¹

Eötvös József és a magyar könyvkiadás

Kétszáz éve, 1813. szeptember 3-án született báró Eötvös József, a tizenkilencedik századi magyar történelem egyik kiemelkedő alakja. A bicentenárium alkalmából megemlékezünk a jeles regényíróról (*A karthausi; A falu jegyzője; Magyarország 1514-ben; A nővérek*), akinek az adott korban költeményei, elbeszélései és drámái is kedveltek voltak. A századközép egyik legnépszerűbb szónoka, európai rangú állambölcselelő (*A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az állandalomra*), és rendkívüli mélységeig hatoltak szellemes aforizmái. Politikusként is aktív szerepet vállalt, kétszer is (1848-ban és 1867–1871 között) vallás- és közoktatásügyi miniszter, mintegy másfél évtizedig a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a magyarországi polgári művelődés intézményrendszerének igazi megalapozója. Mi, könyvtárosok elsősorban az olvasási kultúra fellendítésében korszakos hatású népoktatási törvény megalkotóját, a tankötelezettség kodifikátorát tiszteljük személyében. Főhajtással idézzük meg jelentékeny, jórészt még feltáratlan könyvtár-politikai tevékenységét is: a nemzeti könyvtár rendezését, a műegyetemi könyvtár létrehozását, a tanítóképezdei könyvtárak szorgalmazását, a népiskolai könyvtárak kezdeményezését stb. Fennmaradt, mennyiségileg és főleg minőségileg elsőrangú magánkönyvtára² szintén fontos emlékünkhöz.

Ezúttal a szerteágazó életmű szinte teljesen ismeretlen, még a szűkebb szakmai körökben is ritkán emlegetett területére, Eötvös Józsefnek a magyar könyvkiadás fejlődése érdekében tett erőfeszítéseire próbáljuk ráirányítani az érdeklődő kollégák és olvasók figyelmét.

Eötvös művelődéspolitikai programjának középpontjában a népnevelés állt. „*Én [...] a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúra-kérdésnek tartom, ennél fogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem; mindent, mit az ügy előmozdítására tehetek, úgy tekintek, mint a legfontosabb teendőt, melyet elmulasztva, a nemzetnek jövőjét kockáztatok.*”³ – hangzik elkötelezett hitvallása. A népnevelés egyik leghatásosabb eszközének a sajtót, a könyvet tartotta. „...*elfelejtjük, hogy miveltebbek is a nevelés nagyobb részét nem az iskolai oktatásnak köszönik, s hogy a népnevelésnek legnagyobb részét is, azaz a politikai s más fogalmak általjánosítását a sajtóra kell bízunk s így a földolog csak az, hogy a nép minden osztályai a művelődés ezen hatalmas eszközével élni tudjanak,*

A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2.6-11/1/KONV-2012-0001 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

azaz, az iskolában olvasni, s az olvasottakat megérteni tanulják” – írta naplójában 1866-ban.⁴ A kortársai által olyannyira csodált műveltségét ő maga is jórészt olvasmányainak köszönhette. Sokat tanult a könyvektől, azokhoz való viszonya meghatározta egész életét, pályáját.⁵ Saját példáján tapasztalta a nyomtatott betű kivételes hatását, nem csoda hát, ha annak áldásában másokat is részesíteni kívánt.

Tevékenysége akkor kezdődött, amikor a magyar könyvkiadás a reformkori politikai és kulturális fellendülés által teremtett kedvező légkörben nagyarányú fejlődésnek indult. Eötvös első akciója ezen a téren barátja, az alig huszonhat évesen elhunyt bohém költő, Palocsay Tivadar németül írt gyengécske, szentimentális verseinek (*Gedichte*) kiadása 1837-ben.⁶ Sokkal, de sokkal jelentősebb kezdeményezése a *Budapesti Árvízkönyv*. Az ő javaslatára határozták el a fiatal írók, hogy az őket pártoló, műveiket közreadó, ám az 1838-as pesti árvíz nyomán tetemes károkat szenvedett Heckenast Gusztáv könyvkiadót megmentik a bukástól, mégpedig azáltal, hogy egy emlékkönyvet állítanak össze a javára, és ebbe ingyen írnak. A szerkesztésre az indítványozót kérték fel, akinek energikus szervező munkája sikerrel járt. Már 1839 elején napvilágot láthatott az első kötet, és ezt még ebben az évben kettő, majd 1840-ben és 1841-ben egy-egy követte, tehát végül is öt kötet lett belőle. Az akkori magyar irodalom színe-java (köztük számos ún. befutott szerző) vállalta a közreműködést, sőt a politikusok és jogászok egy része is, így módon a kellő színvonal eleve garantált volt. A tiszta bevétel meg átszolgáltatta a kiadót a megpróbáltatás kritikus szakaszán.⁷ A példakép és mester iránti háláját róttá le, amikor *Kölcsey Ferenc Minden Munkái*-nak sajtó alá rendezésében részt vett. A gyűjteményes kiadás hat kötete 1840 és 1848 között jelent meg, Szalay László, Szemere Pál és Eötvös József szerkesztésében.⁸ Az editio alapvető, de nem hibátlan és nem teljes.

Már kifejezetten népnevelési elvei egyikének, a műveltség könyv útján történő terjesztésének megvalósításáért dolgozott az 1841. november 14-én létrehívott *Népkönyvkiadó Egyesület* alelnökeként, majd 1846-tól elnökeként. A főleg reformer értelmiségieket tömörítő társulás célkitűzése a parasztság ismeretterjesztő és erkölcsnemesítő művekkel való ellátása volt. Ezzel a szándékkal hirdettek évente pályázatot, a díjnyertes munkákat – amikor volt erre érdemes írás – olcsó áron közreadták, és kissé nehézkesen terjesztették. Bár a tagokat és a vezetőket nemes törekvés vezérelte, szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy a gazdasági, társadalmi kötöttségek felszámolása és az iskolaügy reformja nélkül, pusztán emberbaráti gesztusokkal nem lehet a népet a kultúra áldásaiban részesíteni. Az egyesület 1848 tavaszán, a polgári forradalmat követően fel is bomlott.⁹

Eötvös könyvkiadói tevékenységének második szakasza a neoabszolutizmus idejére esik. Politikai téren ő is hallgatásra, kivárára kényszerült, ám íróként és publicistaként megszólalhatott, és különösen élénken munkálkodott a különféle kulturális és tudományos egyesületekben. Az ötvenes évek hazai könyvkiadási viszonyairól lesújtó a véleménye, de olyan emberként, aki a kedvezőtlen körülmények ellenére is cselekedni akart, megpróbált segíteni. 1852 elején – ahogy meghitt barátjának, Szalay Lászlónak február 22-én írta – egy *historiai zsebkönyv* kiadását fontolgatta; ebben életrajzokat és rövidebb történeti monográfiákat is várt.¹⁰

A kötet azonban – máig tisztázatlan, miért – nem jelent meg. Ugyanekkor közölte Pap Endre halálának hírét, és hozzáfűzte: „*Munkáinak kiadásáról gondoskodva van...*”¹¹ Valóban, még ebben az évben megjelentek, *Pap Endre hátrahagyott munkái* címmel. A műveket Csengery Antal és Kemény Zsigmond rendezte sajtó alá, de valószínűleg Eötvös támogatásával.

Az évtized elején a nemzeti érzés ébrentartására törekedve nagyarányú mozgalom indult a magyar történelmi és irodalmi emlékek feltárására, kiadására. Az első sorozat 1852–1853-ban jelent meg *Újabb Nemzeti Könyvtár* címmel, összesen hat kötetben. A tudományos élet kiválóságai – köztük Eötvös József – fedezték a kiadás költségeit, de az akadémia (akkor még: Magyar Tudós Társaság) is pártfogolta az ötletet. A sorozatnak a tudomány szempontjait is szem előtt tartva a népszerűsítés volt a célja. Ezt el is érte, mert – akkoriban soknak számító – 1500 előfizetőt tudott toborozni.¹²

Ezekben az esztendőkből virágzott a népies irodalom. A kiadók elsősorban a jobbágyparasztság és a paraszti sorba süllyedt kisnemesek számára kínáltak olvasnivalót, többnyire az üzleti haszon vágyától hajtva. A füzetes kiadványok közül a legértékesebb kétségkívül *A Magyar Nép Könyve* volt, amit Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztett. Eötvös közreműködött a sorozat megindításában, akárcsak a versek és elbeszélések összegyűjtésében, két novellát is adott a sorozatba. „*Nagy szeretettel csüng az egész vállalaton...*” – jegyezte meg róla Gyulai Pál 1854 júniusában.¹³ Kettős célt kívántak elérni: egyesíteni, összefogni az irodalmi élet aktív képviselőit, továbbá a nép számára értékes olvasmányokat adni. Maradéktalanul egyik sem sikerült. 1854-ben hat, 1855-ben ismét hat, majd 1856-ban öt, vagyis összesen 17 füzet jelent meg, de hamar lehanyatlott, az utolsó évfolyam már csak fordításokat tartalmazott.¹⁴

A magyar könyvkultúra fejlődését szolgálta volna Kertbeny Károly azon tervének kivitelezése, hogy az 1848–1853. évi magyar könyvtermést egy bibliográfiában összefoglalja. Eötvös előfizetett a könyvésztetre, amelynek 1854-ben kellett volna megjelennie, de ez nem történt meg.¹⁵ Legtöbbet Vachott Sándornénak segített. Először 1855-ben, amikor az asszony, hogy férje gyógyíttatásához a pénzt előteremtse, egyik regényét akarta kiadatni. Eötvös szívesen pártfogolta, bár április 13-i levelében a kiadóknál való próbálkozás hírét aggodalmaskodva fogadta: „*bármilyen szép helyei légyenek is művének [...] igen félek, hogy a nemes cél, melyre munkáját készíté, ezúton eléretni nem fog.*”¹⁶ Ehelyett azt tanácsolta, a barátai között kísérletezzen felszólítással. Később az anyagi gondokkal küzdő író egy antológia közzétételére vállalkozott. Eötvös összegyűjtötte a verseit, sőt néhány kiadatlant is hozzájuk csatolt, és átengedte azokat Vachottnénak. Erkölcileg szintén mellé állt. A zsebkönyv *Remény* címmel 1858-ban látott napvilágot.¹⁷ Színvonalát Eötvös költeményei mellett Arany János, Erdélyi János, Fáy András, Gyulai Pál, Jókai Mór, Lévy József, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály és mások írásai emelték. A sikeren felbuzdulva 1861-ben Vachottné ismét kiadta a *Remény. Irodalmi és művészeti zsebkönyvet*. Eötvös ezúttal *Novella* című elbeszéléssel támogatta védencét.¹⁸ Ugyanebben az évben megengedte az özvegynek, hogy a szépirodalmi műveiből kiválogatott aforizmákat, idézeteket *Gyöngysorok* címmel kiadja.

Ugyancsak ekkor, 1861. november 24-én tartották a Magyar Írók Segélyegylete alakuló közgyűlését, ahol Eötvös Józsefet alelnökké választották. Javaslataira adták ki 1863-ban a *Részvét Könyve* című albumot, neves írók és műfordítók közreműködésével; Eötvös *Gondolatok* címmel néhány aforizmát adott.¹⁹

A hatvanas évek közepén a kiegyezés előkészítésének lázában égve, Eötvös kissé elszakadt az irodalomtól, a könyvkiadástól. A fiatal tehetségek feltűnése azonban örömmel töltötte el, ha tehetett, egyengette útjukat. Pártfogásának köszönhető, hogy Noszlopy Constantia egyetlen műve a közönség elé került. A lány közeli munkatársának, Gorove Istvánnak az unokahúga, és nyilván nagybátyja tanácsára küldte el *Eszmetöredékeit* Eötvöshöz. Ő elolvasta, és – naplója tanúsága szerint – főleg gondolati mélysége és borús hangulata tetszett; szép irodalmi jövőt jósolt a tizennyolc éves szerzőnek. A könyvecske 1865-ben, feltehetően Eötvös közbenjárására tényleg megjelent, a fiatal író azonban majdnem ugyanakkor meghalt, azaz nem igazolhatta pártfogója jóindulatát, bizalmát.²⁰ Találónan jellemezte Eötvös emberi nagyságát Gyulai Pál: „Többet fáradott a mások, mint a maga ügyében s a jószágot szeretetreméltósággal, az emberszeretetet gyöngédséggel párosította. S íróársai iránt is hasonló érzülettel viseltetett.”²¹

A politikai enyhülés periódusában megélnékült az akadémia könyvkiadói tevékenysége, és ebben Eötvös József – mint alelnök – tetemes részt vállalt. Elgondolása szerint biztosították a magyar történetírás korábbi alkotásait eredeti nyelven (leginkább latinul) tartalmazó *Magyar Történelmi Emlékek* (Monumenta Hungariae Historica / Scriptores/) című sorozat indításának anyagi feltételeit: önkéntes adományokat gyűjtöttek, Eötvös tíz forinttal iratkozott fel a hasonló összeget felajánlók listájára.²² A kiadvány kötetei – amelyek némelyikét még ma is használják a kutatók – 1857 és 1917 között jelentek meg.²³ Az akadémiai kiadványokkal később, mint elnök is szívesen és sokat foglalkozott. 1866 áprilisában sürgette a könyvkiadási ügyek rendbehozatalát, és a nyomtatásnál lehetséges megtakarításra figyelmeztetett. Sok bosszúságot okozott az Eggenberger-féle könyvkereskedés, az MTA főbizományosa a könyvek rendetlen szétküldésével, a pontatlan elszámolással. Többszöri figyelmeztetés után 1869-ben aztán felmondtak neki.²⁴ Gyakran pártfogolta Eötvös az értékes tudományos munkák kiadását. 1867-ben Dethier Antal műtörténész *Justinian szobráról* írt tanulmánya kinyomtatásának költségeit az alábbi megjegyzés kíséretében utalványoztatta ki: „*munkájának sajtó alá adását helyeslem.*”²⁵ Hasonlóképp támogatta 1870-ben Orbán Balázs tájmonográfiájának – *Székelgyőld leírása* – segélyezését.²⁶ Az értékes, kiterjedt kutatáson alapuló föld- és néprajzi munkából akkor már megjelent két kötet, a további négy kiadásához kérte a szerző a segítséget.

Közvetlen szerep jutott Eötvösnek a kifejezetten könyvkiadási céllal alapított, a katolikus egyház mindenkori szempontjait érvényesítő Szent István Társulat talán legnagyobb vállalkozása, az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* előkészítésében. 1858 májusában, amikor a választmány elfogadta az ötletet, Eötvös József elnökletével nevezett ki egy bizottságot az előzetes terv kidolgozására. A bizottság megállapította a munkaprogramot, elkészült az általános tartalomjegyzék, majd 1859-ben megjelent az első kötet.²⁷ Az általános lexikon monstruózus kiadvány-

ként indult. Körülbelül az N betűig rengeteg szócikket tartalmazott, hallatlan részletességgel kifejtve. Utána azonban hirtelen összezsápták az egészet, és 1876-ban, a 13. kötettel befejezték a kiadását.

A Kisfaludy Társaság elnökeként Eötvösnek szintén volt beleszólása kiadandó könyvek kiválasztásába. 1862 februárjában Bérczy Károly Dickens egy évvel azelőtt megjelent *Great expectation* című regényét ajánlotta fordításra és kiadásra. Eötvös és Lukács Móric vállalkoztak a javaslat megvizsgálására, de elvetették azt, mondván: „*a regénynak magyarra fordítása szinte leküzdhetetlen nehézségekkel járna.*” Helyette Thackeray történelmi regényét, a *Henry Esmond*-ot ajánlották.²⁸ Szász Károly és Szász Béla hamarosan átültették magyarra, és a Kisfaludy Társaság 1862–63-ban két kötetben közzétette.²⁹ Saját orgánumban, az 1865–66-ban közreadott *Politikai Hetilap*-ban rendszeresen propagálta a Társaság kiadványait. A híres *Shakespeare-sorozat* 1865. augusztus 7-én maga ajánlotta olvasóinak.³⁰

A kiegyezést követően, az előnyösen megváltozott körülmények között Eötvös miniszteri jogkörrel felruházva dolgozhatott a magyarországi könyvkultúra fejlesztésén, és amit ennek érdekében tett, elválaszthatatlan kiemelkedő művelődéspolitikai munkásságától. Erőfeszítései három probléma köré összpontosultak: az Egyetemi Nyomda, a népiskolai tankönyvek, valamint a gyermek- és ifjúsági irodalom.

Az Egyetemi Nyomda 1867-ben került a kultuszminisztérium fennhatósága alá. Eötvös különös gonddal fordult a nagy múltú üzem felé. Itt nyomatta a minisztériumi kiadványokat, az iskolai bizonyítványokat, a tankönyvek egy részét és a *Néptanítók Lapját*. Tannyomdává szándékozta fejleszteni, olyan intézménnyé, amely – hasonlóan a bécsi és a berlini államnyomdákhoz – vezető- és irányító szerepet játszik technikailag és művészetileg egyaránt, és a nyomdászati képzés központja is. Leváltotta a hivatalnok-igazgatót és helyébe szakembert, nyomdászt állított, Träger András személyében.³¹ A jóakarát azonban kevésnek bizonyult, megfelelő költségvetési keret hiányában a nyomda nem tudott lépést tartani a tőkeerős kapitalista magánvállalatokkal.

Eötvös pontosan látta, hogy nagy célja, a népoktatás európai színvonalra emelése nem érhető el igényes, tartalmilag és metodikailag korszerű tankönyvek nélkül. Már 1868-ban összehívta a tankönyvszerkesztő bizottságot, és ennek „*teendőiül jelölte ki, hogy a népiskolai olvasó- és tankönyvek s a népiskolai tantárgyak sikeres tanításában, a néptanítók által vezérfonalul használható methodicus vezérkönyvek miként leendő kidolgozása fölött tanácskozáván, oly javaslatot adjon be, mely szerint a könyvek fejlődöttebb tanirodalom színvonalán megállhassanak s hazai jelenlegi népnevelésünk viszonyainak és szükségleteinek megfeleljenek.*”³² A testület által javasolt kéziratokat végső fokon Eötvös hagyta jóvá, miután mindegyiket átnézte. Míg ő állt a minisztérium élén, tárcája költségén kilenc tan- és vezérkönyvet adtak ki a népiskolák számára.³³ Az általa indított *Néptanítók Lapjának* külön könyvészeti rovata volt, ahol ismertetéseket közöltek a népiskolai kézikönyvekről, a tanítóknak írt magyarító segédkönyvekről, a népoktatásra vonatkozó hazai és külföldi művekről, továbbá ajánló bibliográfiát a határterületek szakirodalmáról és a beszerzésre, elolvasásra javasolt szépirodalomról.³⁴

Eötvös nem elégedett meg a recenziókkal és kivonatokkal: speciális, a tanítók és a növendékek művelését egyaránt szolgáló könyvek kiadását tervezte. Segítőtársa, tanácsadója Ráth Mór, a népiskolai kiadványok országos főbizományosa, valamint Molnár Aladár miniszteri titkár volt. Az utóbbi szerkesztette az Osterlamm Károly által kiadott *Népiskolai Könyvtárt*, amelynek első füzetét 1868-ban látott napvilágot. Eötvös Gorove István földművelési és iparügyi minisztert is be akarta vonni a *Néptanítók Lapja* és a *Népiskolai Könyvtár* felvirágoztatásába. A hetilap „földművelési szakismeretek” című mellékletet kapna – ezt Gorove helyeselte, erről tárgyalni óhajtott. A füzetsorozat felől Eötvös így tájékoztatta: „*Azt hiszem e könyvtár alkalmas volna a lap kiegészítésére. A lap által gondoskodnánk a népiskolák tanítóinak, a könyvtár által növendékeinek a műveléséről. A könyvtár tartalmának legalább felét a földművelésre és iparra vonatkozó reálismeretek képeznék. Én óhajtanám e könyvtár kiadását átvenni, vagyis inkább óhajtanám, hogy a vállalatot a földművelési és közoktatási minisztérium közösen adják ki s szintűgy hét nyelven, mint a 'Néptanítók lapját' minden hazai népiskolának díj nélkül küldjék meg. Ha e javaslatomat Nagyméltóságod szíves lenne elfogadni, általa azon, azt hiszem népünk művelődésében nagyon gyümölcsöző eredményt eszközölnénk, hogy pár év alatt az ország minden népiskolájában mintegy húsz kötetnyi olvasó könyvgyűjtemény lenne.*” Minisztertársa ezért az ötletért már nem lelkesedett, sőt a távlatos elgondolást kereken visszautasította.³⁵ Egyedül Eötvös sem vállalhatta a sorozat kiadásának terhét. Az anyagi eszközök hiánya lehetett az oka, hogy a tervezett húsz kötetből mindössze négy füzetet nyomtattak ki, 1868-ban és 1869-ben. Az első és a második válogatás volt, *Téli esték. Elbeszélések, versek és tanulmányos olvasmányok*, illetve *Képek az emberi élet és a természet köréből* címmel, százhetven-százhetven oldalon. A harmadik-negyedik füzet összevontan jelent meg, és Györy Vilmos ifjúsági regénye, *A legújabb Robinson* töltötte meg.³⁶

Eötvös nevelési koncepciójában helyet kaptak a gyermekek olvasmányaira vonatkozó nézetek is. Fontosnak vélte helyes megválasztásukat, erről a kérdéstről többször is elmélkedett. A mesét rossznak tartotta, mert belőle a gyerekek „*hamis fogalmakat merítenek az életről.*”³⁷ Szerinte a gyermek kezébe olyan könyvet adjanak, amely a való életre nevel. Az akkori ún. ifjúsági művekről sem volt jó vélemény: „*Sok, a gyermekek számára írt igen jó szándékú könyvet ismerek, mely bizonyos gyermeki egyediségekre veszélyesebb, mintha nekik Kock [erotikus részletei révén népszerű francia író] valamely regényét adnók kezökbe, s jelen fiatalságunk beteges kedélyének egyik főoka talán a számos, különösen a gyermekek s fiatalság számára írott könyvekben kereshető.*”³⁸ Cooper indián-regényeit viszont alkalmasnak ítélte a kiadásra. Vachott Sándorné az ő utasításai szerint dolgozta át a hetvenes évek elején az amerikai szerző három regényét, *Az útmutató*, *Az utolsó mohikán* és *A vadfogó* címmel, amelyeket a Légrády Testvérek jelentettek meg.³⁹

A könyvkiadás ügyét Eötvös József három módon szolgálta: egyéni kezdeményezések formájában, az egyesületi mozgalmon belül és végül miniszterként. Tetteit döntően befolyásolták művelődéspolitikai célkitűzései. Az irodalmi és a tudományos élet európai színvonalra emelni, a népnevelés helyzetét a nyomtatott betű óriási erejével elmozdítani a holtpontról – ezek a szempontok vezérelték valamennyi lépését. A fentiek alapján aligha kétséges, hogy munkássága a magyar könyvkultúra területén is eredményesnek, hasznosnak bizonyult. Némely elgondolása talán még ma is időszerű.

JEGYZETEK

- 1 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp., 1977. 45. p. – Első, még tizennyolc éves korában írt naplófeljegyzése.
- 2 Gángó Gábor: Eötvös József könyvtára. Bp., 1995.; Bényei Miklós: Eötvös József könyvtára. = Magyar Könyvszemle, 1970. 3. sz. 182–192. p.
- 3 A költségvetés tárgyalásakor, 1870. febr. 24. In: Eötvös József: Kultúra és nevelés. Bp., 1976. 236. p.
- 4 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp., 1977. 701. p. (1866. aug. 18.)
- 5 Vö. Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972.
- 6 Palochay, Theodor Baron: Gedichte. Pest, Heckenast, 1837. 104 p.
- 7 Voinovich Géza: B. Eötvös József. Bp., 1903. 213–214. p.
- 8 Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Bp., 1903. 41. p.
- 9 Eötvös József-Vahot Imre: Népkönyvkiadó egyesület. = Athenaeum, 1841. II. 63. sz. 1006. has.; Stuller Ferenc: A népkönyvkiadó egyesületnek... = Jelenkor, 1846. júl. 5. 317. p. Felbomlásáról: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 13. köt. Bp., 1909. 93. has. (Stuller Ferenc-szócikk)
- 10 Eötvös József: Levelek. Bp., 1976. 234. p.
- 11 Uo. 232. p.
- 12 Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp., 1939. 1. köt. 59. p.; Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Bp., 1903. 205. p.
- 13 Gyulai Pál levelezése. Bp., 1961. 190. p. (levele Arany Jánoshoz, 1854. jún. 28.)
- 14 Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp., 1939. 1. köt. 122. p.
- 15 Abafi Lajos: Kertbeny Károly könyvészeti törekvései. = Magyar Könyvszemle, 1898. 161. p.
- 16 Eötvös József: Levelek. Bp., 1976. 259. p.
- 17 Remény. Zsebkönyv az 1858. évre. Pest, 1858. 2. p. (Vachottné itt írt a versek átengedéséről.)
- 18 Eötvös József: Elbeszélések. Bp., 1902. 457. p. (Voinovich Géza jegyzete.)
- 19 Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Bp., 1961. 528–529. p. (Titkári jelentés a Magyar Írók Segélyegylete 1867-ki közgyűlésén.)
- 20 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp., 1977. 599. p. (1864. nov. 21-i naplófeljegyzés); Eötvös József: Naplójegyzetek. – Gondolatok, 1864–1868. Bp., 1941. 88. p. (Lukinich Imre lapalji jegyzete)
- 21 Gyulai Pál: Eötvös József munkái. Bp., 1899. 21. p.
- 22 Heinrich Gusztáv: Eötvös és az Akadémia. = Akadémiai Értesítő, 1913. 557. p.
- 23 Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., 1969. 187–190. p.
- 24 Minderről: Arany János összes művei. 14. Hivatali iratok, 2. Bp., 1964. 159–161., 166–169. p. – Eggenberger Ferdinánd 1863-ig vezette a céget, aztán Hoffmann Alfréd egyedül, majd Molnár Jánossal közösen.
- 25 Arany János összes művei. 14. Hivatali iratok, 2. Bp., 1964. 218. p.
- 26 Gergely Pál: Arany János és az Akadémia. Bp., 1957. 55. p.
- 27 Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése, 1–2. rész. Bp., 1925. 396–397. p.
- 28 Kéky Lajos: A Kisfaludy-Társaság története 1836–1936. In: A százéves Kisfaludy-Társaság. Bp., 1936. 128. p.
- 29 A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. 3. köt. Pest, 1869. 69. p. A magyar fordítás címe: Esmond Henrik.
- 30 Eötvös József: Reform és hazafiság. 3. Bp., 1978. 580. p. (Az új osztrák minisztérium. Politikai Hetilap, 1865. aug. 7.)
- 31 Iványi Béla–Gárdonyi Albert–Czakó Elemér: A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927. Bp., 1927. 161. p.

- 32 A népiskolai olvasó-, tan- és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában Eötvös által összehívott bizottság értekezleteinek jegyzőkönyve. = Néptanítók Lapja, 1868. november 12. 641–646. p.
- 33 Molnár Aladár: Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben. = Havi Szemle, 1879. március. 237. p.
- 34 Molnár Aladár: Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben. = Havi Szemle, 1879. április. 15. p.; Ferenczi Zoltán. Báró Eötvös József. Bp., 1903. 257. p.
- 35 Eötvös levelét és Gorove István válaszát közli: A Néptanítók Lapja megteremtője. = Néptanítók Lapja, 1913. 36. sz. 16–17. p.
- 36 Országos Széchényi Könyvtár sorozati katalógusa.
- 37 Eötvös József: A nővérek. – Elbeszélések. Bp., 1973. 130. p.
- 38 Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp., 1977. 487. p.
- 39 Országos Széchényi Könyvtár betűrendes cédulakatalógusa, és NEKTÁR online katalógusa. A könyvek 1870-ben, 1871-ben és 1873-ban láttak napvilágot, az Ifjúsági könyvtár című sorozat 5., 4. és 7. kötetként.

Bényei Miklós